

Південна Україна XVIII-XIX століття

Записки
науково-дослідної лабораторії
історії Південної України
ЗДУ

5

2000

ББК 63.3 (4 Укр) 46
З-32

*Видруковано за фінансовим та технічним сприянням:
рекламної агенції «Тандем-У»
та культурного центру «Хортиця»*

Редколегія «Записок науково-дослідної лабораторії
історії Південної України ЗДУ»:

А.В.Бойко (*головний редактор*)

Г.В.Боряк

І.І.Лиман

С.Р.Лях

Л.М.Маленко

В.І.Мільчев (*відповідальний секретар*)

Ю.А.Мицик

В.О.Пірко

П.С.Сохань

Г.К.Швидько

Р.Б.Шиханов

(*технічний редактор*)

**Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної
України Запорізького державного університету:**

Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 5. – Запоріжжя:
РА «Тандем-У», 2000. – 302 с.

ISBN 966-7089-17-7

ISBN 966-7089-87-8

*Редакція видання висловлює щирю подяку
панові Григорію Малиновському та генеральному директорові фірми
«Вета» (м.Київ) панові Сергію Ходаковському за надану допомогу
в тиражуванні наукових видань з історії України*

ISBN 966-7089-17-7

ISBN 966-7089-87-8

© Автори статей, 2000.

© РА «Тандем-У», 2000.

*О.А.МАКІЄНКО***ІЗ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИЧНОЇ СЛУЖБИ У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (70-80-ті роки XIX ст.)**

Розвиток системи місцевого самоврядування був і залишається важливою передумовою зростання ефективності реалізації соціально-економічних і культурних програм у державі. Тому не даремно у пострадянський період на сторінках наукових видань відводиться почесне місце дослідженням із питань історії і теорії місцевого самоврядування.

Особливу увагу дослідників привернув інститут земства і його роль у суспільно-політичному, економічному і культурному житті Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Помітну активність у вивченні здобутків земств виявили російські вчені. В їх працях знайшли відображення питання функціонування земських установ як на загальнодержавному, так і регіональному рівні [1; 418-419]. На теренах України дослідження із земської проблематики ще не набули аналогічного комплексного характеру і здебільшого обмежуються сферою народної освіти. Подібна ситуація у справі сучасної української історіографії земств видається досить дивною, враховуючи, що земства українських губерній займали передові позиції у галузі охорони здоров'я, ветеринарії, агрономії, статистики тощо.

1870 – 80 – ті роки відзначаються активізацією статистичних досліджень у Російській імперії, що пов'язано з бурхливим розвитком капіталістичних відносин, розгортанням багатогранної діяльності земств і різних наукових та культурно-освітніх установ. Статистика ставала надійним знаряддям соціального пізнання, важливим стимулятором зусиль на шляху суспільного прогресу.

Унікальним за формою організації і спрямованістю витвором органів місцевого самоврядування була земська статистика. У другій половині XIX – на початку XX ст. вона стала одним з тих напрямків регіональних досліджень, який давав можливість представникам свідомої інтелігенції максимально реалізувати свій творчий потенціал та енергію у справі служіння інтересам народу.

Українські статистики не тільки гідно репрезентували свої губернії на загальнодержавному рівні, але й витворили своєрідні напрямки і методичку земськостатистичних досліджень. Помітний внесок у формування теорії і практики статистичної науки, створення інформаційного підґрунтя діяльності земств і, нарешті, становлення краєзнавчих досліджень на Півдні України зробила Херсонська земська статистична служба (1873 – 1876, 1882 – 1919).

Проблеми створення і розвитку земської статистики в Російській імперії завжди викликали інтерес у вчених, їм присвячений значний обсяг літератури. Проте у плані історичного осмислення творчих здобутків херсонських статистиків доводиться констатувати практично повну відсутність спеціальних досліджень комплексного характеру. Єдине виключення становить виданий ще 1890 р. невеликий нарис «Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики» історика Л.В. Падалки, в якому автор намагався окреслити розвиток статистичних досліджень у Херсонській губернії від початку XIX ст. до кінця 1880-х років [2]. Лише останнім часом зусиллями місцевих істориків вивчення спадщини земських статистиків набуває актуального характеру і розглядається як важлива передумова розв'язання багатьох дискусійних питань історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. [3, 4].

Земські установи розпочали свою роботу в Херсонській губернії на початку 1865 р. Згідно з «Положенням про губернські і повітові земські установи» на земства було покладено широке коло обов'язків з улаштування місцевого життя, серед яких знаходимо і спеціальну функцію «надання через губернське начальство вищому уряду відомостей та висновків з предметів, що торкаються місцевих господарських користей і потреб губернії чи повіту...» [5; 5]. Звичайно, усі ці завдання могли бути успішно реалізовані лише за декількох об'єктивних умов. По-перше, за умови цілковитої обізнаності самих земств з особливостями свого краю, з'ясування стану місцевого господарства, потреб і запитів населення. По-друге, за наявності значних фінансових ресурсів і визначення надійних

джерел їх поповнення. Проте з реалізацією обох умов у Херсонського земства виникли серйозні проблеми, адже в часи земської реформи справа місцевої статистики народного господарства знаходилася у вкрай незадовільному стані.

Регіональні органи адміністративної статистики через ряд причин виявилися нездатними сповна відповідати своїй ролі інформаційно-довідникових осередків Херсонської губернії [4; 155-157]. Альтернативою їм мало стати започаткування земствами власних статистичних досліджень.

В ситуації, коли виникла загроза ефективності господарської діяльності земства, а земці, за власним визнанням, змушені були «при обговоренні тих чи інших питань дошукуватись необхідного матеріалу навпомацки і засновуватись на здогадках і припущеннях» [6; 14], в Одесі 28 квітня – 1 травня 1873 р. було проведено перший у державі земський статистичний з'їзд. У ньому взяли участь представники земств Херсонської губернії. На засіданнях знайшла своє остаточне оформлення ідея створення постійної статистичної служби при Херсонському земстві. Вона, згідно з розробленою з'їздом програмою місцевих досліджень, мала стати установою дійсно краєзнавчого характеру.

9 листопада 1873 р. за рішенням губернського зібрання в Херсоні було засноване перше в Російській імперії земське статистичне бюро [7; 560]. Ця подія знайшла відгук на сторінках загальноросійської преси. «Русские ведомости», вітаючи проведення першого земського статистичного з'їзду і створення в Херсоні статистичного бюро, зазначали, що «тільки цим шляхом, – шляхом старанних статистичних досліджень, – земство може знайти твердий ґрунт для своєї діяльності ...»[8].

До складу бюро входили П.М.Фатуровський (голова), В.М.Борисов, М.К.Калагеоргі, І.П.Славницький, П.Г.Брюховський [9; 72].

Три роки діяльності служби стали яскравим прикладом, що ілюструє суперечливий процес становлення подібних організацій і в цілому впровадження засад місцевого самоврядування в Російській імперії. Новостворене бюро з великими труднощами доводило своє право на існування у боротьбі з повною апатією селянства до дій земства, яскраво вираженим абсентеїзмом місцевого дворянства і, нарешті, консервативними силами в самому земстві.

Херсонські статистики досягли певних успіхів у справі належної оцінки майна в губернії як передумови земського оподаткування, у забезпеченні земства інформацією з різних галузей місцевого господарства тощо. Проте об'єктивність статистиків подобалася далеко не всім.

Під час губернського зібрання 1876 р. подальша доля бюро стала предметом гострого протистояння між прогресивними і консервативними силами у земстві, що завершилося ліквідацією служби 27 жовтня 1876 р. [10; 355]. Видання праць бюро припинилося, і більшість неопублікованих матеріалів втрачено для науки.

Отже, кількарічні зусилля земства на шляху організації досліджень місцевого господарства були перекреслені через неадекватність самих земців.

Швидкий розвиток капіталістичних відносин в економіці Російської імперії сприяв розширенню сфери і обсягу земської діяльності. Це, в свою чергу, висувало підвищені вимоги до ступеня якості та повноти наявної у земств статистичної інформації. У другій половині 1870-х – на початку 1880-х років при земських управах багатьох губерній створюються статистичні бюро та відділення. Особливу увагу дослідників привернула діяльність земських статистичних служб Чернігівської і Московської губерній, які виникли майже одночасно в 1876 р. Їх робота дала підстави стверджувати про зародження двох типів земських статистичних досліджень – московського і чернігівського, – кожний з яких відбивав особливості регіональних виробничих сил. Близькість економіко-географічних показників та історичних умов розвитку українських губерній зумовила орієнтацію місцевих земств здебільшого на програми чернігівських статистиків.

Запровадивши на початку 1870-х років одну з перших в імперії статистичних служб, Херсонське земство на початку 1880-х років залишалося аутсайдером у проведенні статистичних досліджень. Мова вже не йшла про всебічне вивчення народного побуту і господарства, саме функціонування земства було поставлене під загрозу відсутністю належної оцінки прибутковості нерухомого майна як основи земського оподаткування.

Подібна ситуація прогнозувалася деякими земцями вже на пам'ятній сесії губернського зібрання 1876 р. 15 депутатів, які опинилися в опозиції до більшості зібрання, висловили свої думки в особливій заяві: «.. ми вважаємо обов'язком заявити, що, будучи цілком переконаними в користі та крайній потребі для земства у статистичному бюро, на основі вивчення його робіт .. розглядаємо акт закриття бюро на вранішньому засіданні 27 жовтня такою дією, яка не може не відгукнутися шкідливо на справах Херсонської губернії» [10; 358]. На цьому тлі по суті пророкою стала думка гласного Луговського, що, зачинивши статистичне бюро, земство буде змушене через рік – два знову його відкрити. І дійсно, на черговій сесії 1881 р. губернське зібрання повернулося знову до питання про організацію статистичних робіт земства.

Новостворене губернське земське статистичне відділення розпочало свою діяльність навесні 1882 р. Наявні джерела дозволяють стверджувати не про відновлення колишнього бюро, а про заснування цілком нової організації при земстві зі своїми конкретними завданнями, визначеними методами, відмінною структурою і новим персональним складом.

Структура відділення увібрала в себе найкращі організаційні особливості аналогічних служб інших губерній, передусім статистичного відділення Чернігівського земства. Звітти було запозичено колегіальне начало, яке стало однією з визначальних рис херсонської статистики. Персональний склад відділення не був статичним. Із розгортанням робіт із обстеження губернії кількість його членів зростала, досягнувши у 1886 р. 14 осіб [7, с.565]. Це були молоді енергійні представники української інтелігенції. Вік статистиків коливався в межах 20-30 років (найстаршому з них – О.О.Русову – не виповнилося і 40 років). Практично всі вони мали вищу або неповну вищу освіту. У майбутньому багато учасників даного складу відділення стали відомими науковцями, письменниками і громадськими діячами. Доречно навести біографічні відомості окремих херсонських статистиків, які залишили помітний слід в українській науці та культурі.

Бориневич Антон Самійлович (1855 – 1946) – відомий український земський статистик, економіст, професор Одеського сільськогосподарського інституту.

Борисов Микола Іванович – український земський статистик, дослідник Півдня України, брат відомого етнографа і статистика Євгена Борисова.

Браунер Олександр Олександрович (1857 – 1941) – видатний український зоолог-систематик, зоотехнік і археолог, професор Одеського сільськогосподарського інституту й Одеського університету, член багатьох наукових товариств.

Василевський Феофан Олександрович (псевд. : Софрон Круть; 1855 – 1915 ?) – український письменник і публіцист, земський статистик, чоловік поетеси Дніпрові Чайки.

Волошин (Волошинов) Олександр Федорович (псевд.:Журба, Олександр Хведорович; 1855 – 1933) – відомий український земський діяч і публіцист, член ТУП, один із засновників і активних діячів Центральної Ради, очолював друкарню УЦР, належав до засновників Українського національного фонду.

Грабенко Андрій Михайлович (псевд. : Андрій Конощенко; 1857 – 1932) – відомий український земський діяч, етнограф-фольклорист і письменник. У 1917 р. очолював відділ земського і міського самоврядування при Секретаріаті внутрішніх справ. Із 1927 р. – член Етнографічної комісії ВУАН.

Грінченко Борис Дмитрович (псевд.: Вартовий, Василь Чайченко, Перекотиполе та ін.; 1863 – 1910) – видатний український письменник, етнограф-фольклорист, громадський діяч, один із фундаторів УРП, голова київської «Просвіти».

Падалка Лев Васильович (1859 – 1922) – відомий український історик, земський і громадський діяч, дослідник історії козацтва, член Полтавської губернської вченої архівної комісії.

Русов Олександр Олександрович (1847 – 1915) – видатний український земський і громадський діяч, етнограф-фольклорист, «батько української земської статистики», член багатьох наукових товариств.

Спільна робота статистиків із опису Херсонської губернії сприяла згуртуванню статистичного відділення. Саме тоді сформувалися такі характерні риси служби, як рівноправність членів, спільність переконань, товариські відносини. Найбільший досвід у справі статистики мав О.О.Русов – один із активних діячів статистичного відділення

Чернігівського земства. Професійні стосунки між херсонськими статистиками, безперечно, будувалися під впливом його авторитету. Саме О.О.Русов як статистик-професіонал здебільшого виступав із ініціативою впровадження нових програм і прийомів дослідження, хоча і не обіймав посади голови відділення. Але, будучи, за згадкою мемуаристів, людиною м'якою, тихою і скромною, Олександр Олександрович жодною мірою не виявляв своєї зверхності в особистих взаєминах зі своїми товаришами. В цілому, за словами С.Ф. Русової, херсонське статистичне відділення «жило як одна родина, і всі брали участь і в radoщах, і в горі кожного свого члена.» [11; 161].

Об'єднання у складі відділення талановитих та енергійних людей, які все своє життя присвятили служінню інтересам рідного народу, істотно позначилося на результатах статистичних досліджень у Херсонській губернії.

Перед статистиками було поставлене цілком прагматичне завдання: встановити цінність та прибутковість земельних угідь в регіоні [12; 9]. Програма оціночного опису губернії, складена за участю видатних українських статистиків та етнографів П.С.Єфименка й О.О.Русова, базувалася на кращих зразках робіт чернігівських статистиків, статистико-економічній програмі М.І.Зібера й теоретичних розробках Російського географічного товариства. Слід зазначити, що херсонські статистики не просто запозичили ззовні наявні програми, а творчо переробили їх і адаптували до природно-географічних та соціально-економічних умов Південної України.

Одним із серйозних прорахунків бюро 1870-х років стала орієнтація переважно на анкетну методику статистичних досліджень. Світова статистична наука в ті часи знала декілька прийомів отримання даних: анкетний, кореспондентський та експедиційний. Велике поширення в країнах Європи мав анкетний (бланковий) спосіб, коли завчасно вироблені бланки розсилалися на місця і заповнювалися місцевими адміністративними органами. Кореспондентський спосіб, за яким статистичні установи отримували дані від добровільних інформаторів шляхом листування, переважав у США та Німеччині. Найбільш витратним і разом із тим досить плідним був експедиційний (екскурсивний) спосіб, що базувався на безпосередньому виїзді агентів на місце і обстеженні ними певних об'єктів і територій. У Російській імперії широко застосовувалися всі ці прийоми, але особливого розповсюдження набув анкетний метод як найбільш простий і дешевий. На ньому ґрунтувалися статистичні дослідження адміністративних установ, до нього спочатку звернулися і земства. Але практика застосування цього методу в умовах російської дійсності свідчила про безперспективність подібних обстежень як недостатньо репрезентативних. Херсонські статистики 1880-х років визнали основоположним експедиційний (екскурсивний) метод.

Головним напрямком діяльності відділення був фронтальний оціночний опис усіх повітів Херсонської губернії і підготовка на цій основі проекту оцінки земельного майна в регіоні. Протягом 1882 – 1887 років статистики провели оцінку усіх шести повітів і окремо, за проханням місцевих земств, подвірний опис Єлизаветградського, Олександрійського і Ананіївського повітів, матеріали яких були оброблені і надруковані в Одесі та Херсоні [13].

«Матеріали для оцінки земель Херсонской губернии» являють собою капітальне дослідження стану землеробського господарства південноукраїнського Правобережжя. Праця складається з шести томів відповідно до кількості повітів Херсонської губернії. В основу покладено єдину структуру розподілу матеріалу на чотири розділи і додатки, яка витримана в усіх томах.

Перший розділ «Територія і населення» складається з декількох глав, де розглядаються питання географічного розташування і топографії повіту, його геологічні та кліматичні особливості, адміністративно-територіальний поділ. Велика увага приділяється опису складу населення за віковою, статевою, соціальною і національною ознакою. При цьому акцент зроблено на визначенні особливих рис побуту, звичаїв, господарського життя місцевих жителів.

Другий розділ має назву «Землеволодіння та землеробство» і є найбільшим серед інших за обсягом. У вміщених у ньому главах подається ґрунтовний аналіз систем землеволодіння та експлуатації господарських угідь у повіті. Тут знайшли відображення дані про річні сільськогосподарські роботи, бюджет селянського господарства і його забезпеченість землею, худобою та інвентарем, способи збуту сільськогосподарської продукції тощо.

Певний інтерес викликають історичні екскурси до опису повітів, в яких статистики, використовуючи значну кількість джерел (серед них – матеріали відомчих і приватних архівів, документальні публікації в «Киевской старине», «Русском архиве», «Записках Одесского общества истории и древностей», праці В.Б.Антоновича, М.І.Костомарова, А.О.Скальковського, С.М.Соловйова, фольклорні дані), висвітлюють головні етапи колонізації Півдня України. Оцінюючи внесок урядової, панської і «народно-запорозької» колонізації у процесі культурно-господарського освоєння регіону, дослідники віддають перевагу останній. Саме запорозькі козаки, за думкою статистиків, стали першими послідовними колонізаторами степового краю [14].

У третьому розділі («Сільськогосподарські угіддя та їх продуктивність») статистики подають дані про класифікацію та способи використання земель повіту, оцінюють врожайність сільськогосподарських культур, ступінь експлуатації населенням природних ресурсів тощо.

Четвертий розділ («Звід оціночних даних») присвячений визначенню розмірів головних показників для оцінки земельного майна у повіті (орендні, закладні, продажні ціни тощо). Зміст «Матеріалов» доповнюють численні додатки і карти.

Стиль викладу статистичних даних суворо науковий, але вагомою позитивною рисою збірників є значне переважання описового матеріалу над таблицями, що наближує їх до робіт Чернігівського статистичного відділення. Цифрові дані супроводжуються поясненнями і характеристиками, які значно спрощують сприйняття читачем поданої інформації.

«Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії» викликали великий інтерес у сучасників і в цілому були схвально зустрінуті науковою критикою.

Відомий дослідник селянського господарства В.Є.Постніков відзначав: «збірники херсонських статистиків містять у собі багато безпосередніх спостережень із селянського побуту, виявляють жвавий інтерес до життя краю і багаті на узагальнення зібраного матеріалу» [15; 22]. У фонді губернської земської управи Державного архіву Херсонської області міститься листування О.О.Русова як секретаря управи (і неофіційно – керуючого статистичними дослідженнями земства) із багатьма земствами, статистичними комітетами, науковими товариствами і бібліотеками Російської імперії з приводу їх клопотання про пересилку статистичних праць Херсонського земства. Яскравим показником популярності останніх є листи з аналогічним проханням від Паризького статистичного товариства і члена Французької Академії Наук А.М.Леруа-Бол'є [16; 92-93].

Зі сторінок загальноросійської преси на адресу херсонських статистиків лунали і критичні зауваження, як цілком конструктивні, так і зовсім невиправдані, зокрема, про відхід від зразків робіт Московського статистичного бюро. Подібні заяви, безперечно, ґрунтувалися на гіпертрофованій оцінці діяльності московських статистиків. На початку 1880-х років велика популярність праць В.І.Орлова та його помічників призвела до стрімкого поширення московського типу статистики в губерніях центральної Росії. Деякі земства запозичували московські програми і методику досліджень майже без змін. Зокрема, відносно до смоленських і самарських статистиків О.О.Русов зазначив, що вони «перейняли лише зовнішню форму таблиць московських статистиків, а праць своїх не одухотворили допитливістю дослідника» [17; 382]. Пряме слідування запозиченим зразкам призвело до непридатності цих досліджень для потреб місцевого життя. Тому зазначена критика викликала законну реакцію у херсонських статистиків, які на всі докори аргументовано відповідали: «сліпо прямувати нам цим шляхом не можна, бо ми живемо в інших фізико-географічних і частково соціальних умовах.. тому зрозуміло, що підґрунтя досліджень народної економії у нас будуть дещо іншими» [12; 46]. На перший погляд, суто технічне розмежування московського і чернігівського типів статистики в ході дискусії набуло політичного забарвлення і згодом стало підставою для обґрунтування О.О.Русовим потреби у власній українській статистиці.

Отже, розглянуті земські статистичні праці є високопрофесійними науковими творами, які і сьогодні дають дослідникам цінний матеріал із історії Півдня України.

З функціонуванням статистичного відділення Херсонського земства пов'язане зародження і поширення в державі своєрідного херсонського децентралізованого типу організації статистичних досліджень. У зв'язку із завершенням головного опису і

запровадженням із 1887 р. поточної статистики в губернії створюється інститут повітових статистиків. Статистики, постійно проживаючи на місцях, отримали можливість безпосередньо ознайомитися з особливостями життя досліджуваної місцевості й звернутися до плідної краєзнавчої діяльності.

Як найбільш обізнані та діяльні службовці управ земські статистики брали безпосередню участь у багатьох господарських і культурних починаннях земств. Протягом багатьох років одним із центральних напрямків їх досліджень було вивчення водопостачання в Херсонській губернії і розробка заходів щодо його поліпшення. За програмою О.О.Браунера було проведено обстеження для з'ясування причин обезводнення Півдня України. На основі зібраних матеріалів статистики висували власні проекти іригації степу [18; 70]. Питання підвищення рівня пожежної безпеки в губернії і поширення добровільного земського страхування розглядалися в працях М.І.Борисова [19, 20]. Невтомно працювали земські статистики в напрямку підвищення рівня освіченості місцевого населення. У 1887 р. вони звернулися до повітових управ із пропозицією створити спеціальні сільськогосподарські музеї для поширення серед населення раціональних методів ведення господарства [21; 48-49]. Не були байдужими дослідники і до історичної тематики. У зв'язку зі сторічним ювілеєм штурму Очакова побачили світ змістовні нариси О.О.Русова і О.О.Браунера [22,23].

Велике значення для поширення краєзнавчого руху в Херсонській губернії мало запровадження інституту постійних кореспондентів статистичного відділення. На початку 1888 р. загальна кількість кореспондентів складала 187 осіб, серед яких були місцеві землевласники (30%), вчителі (29%), священники (14%), селяни (7%) тощо [24; 30-31]. Вони мали сприяти розвитку земської статистики і місцевих досліджень у цілому. Деякі з них надсилали цікаві спостереження з народного побуту та господарства. Серед останніх особливо відзначається скрупульозно виконана робота «Местечко Дмитровка: Опыт историко-статистического и этнографического описания» відомого краєзнавця губернії, настоятеля дмитрівського Успенського собору, о. Гаврила Сорокіна [25].

Статистики склали невелику, але важливу за своїм значенням групу земських службовців. Важливою рисою цієї групи інтелігенції була її громадська активність. Можливість мати постійний зв'язок з широкими верствами населення, легально займатися вивченням його життя та потреб і, головне, сприяти задоволенню цих потреб притягувала до земської статистики найбільш активних представників інтелігенції. За словами Ф.А.Щербини, «до статистики тягнулась...бунтівнича інтелігенція, ті, хто зле уживався з існуючими тяжкими порядками, кого нудили [вираз Ф.А.Щербини. – Авт.] несправедливість і сваволя...»[26; 273].

Херсонські статистики, виходячи зі своїх ідейних переконань, не могли залишатися осторонь від громадської і культурно-освітньої діяльності. Сучасники згадували, що «статистичне бюро, яким керував Олександр Олександрович [Русов. – Авт.], мало ту особливість, що де тільки його улаштували, воно там зараз ставало жвавим огнищем українського життя» [27; 14]. В умовах, коли найбільш поширеною організаційною формою українського національного руху була громада, означена діяльність статистиків розгорнулася переважно в межах громадського руху.

Під час опису Єлизаветградського повіту в 1883 – 1884 рр. співробітники відділення (Ф.О.Василевський, О.Ф.Волошинов, А.М.Грабенко, О.О.Русов) були активними учасниками Єлизаветградської громади, яка, за оцінкою дослідників, на початку 1880-х років йшла «попереду всіх українських осередків на культурній ниві»[28; 115]. У 1885 р. статистики прибули до Херсона, де за їх участі було створено Херсонську громаду. Окрім уже згадуваних статистиків до неї входив О.О.Браунер, із нею підтримували зв'язки Б.Д.Грінченко, М.І.Борисов, Л.В.Падалка тощо. Чимало гуртківців-статистиків не були українцями, але національна приналежність не заважала їм працювати на ниві відродження української мови та культури. Так, О.О.Русов, росіянин за походженням, займався в Херсоні вибіркою матеріалів із творів Т.Г.Шевченка для видання «Кобзаря для дітей»[29; 24]. За згадками сучасників, «на статистиків скрізь дивилися як на якихось дуже дивних людей – наче й освічені, а балакають по-мужицьки, наче й революціонери, а мають посади, де їх дуже шанують»[11; 161].

Важливим результатом культурницької діяльності Херсонської громади стало видання в 1886 р. частково україномовного літературного альманаху «Степ», у якому серед інших творів були вміщені оповідання О.О.Браунера, вірш А.М.Грабенка (Конощенко), наукова стаття О.О.Русова. У своєму дослідженні «Областное начало в земской статистике» О.О.Русов проаналізував характерні риси й особливості розвитку земської статистики в Російській імперії і дійшов висновку, що «вся сила її .. в місцевому ґрунті, у відданості працюючих місцевим інтересам». На основі цього ним висувається ідея об'єднання зусиль статистиків окремих історико-географічних областей. Отже, мова, фактично, йшла про необхідність і можливість створення української земської статистики [17; 390-391].

Як вже згадувалося, виконання статистиками своїх професійних обов'язків було пов'язане з цілим рядом труднощів. Обережна недовіра селян, рішучий спротив поміщиків, ретельний контроль земства – все це супроводжувало їх протягом усього періоду діяльності. З початку 1880-х років земські статистики привернули пильну увагу Департаменту поліції. Адже дефіцит даної професії часто змушував земців запрошувати на цю посаду «політично неблагонадійних» осіб. Так, Херсонське статистичне відділення 1880-х років складалося виключно з піднаглядних осіб (див. додатки). Звідси професійне спілкування статистиків з місцевим населенням розглядалося адміністрацією переважно як «зручний засіб для поступового і майже неловимого поширення злочинних вчень і соціалістичної пропаганди»[30; *арк.12зв.*]. Під час головного опису губернії Херсонське жандармське управління вживало усі можливі заходи для організації постійного і безперервного спостереження за членами відділення. Отже, усілякими засобами адміністративна влада прагнула до обмеження та підпорядкування собі земських статистичних досліджень в губернії.

Численні клопотання губернаторів про застосування рішучих заходів проти земських статистиків покликали до життя відомий циркуляр міністра внутрішніх справ Д.А.Толстого від 26 грудня 1886 р. про заборону «політично неблагонадійним» особам займатися статистикою. Незважаючи на заступництво голови губернської управи Ф.П.Нікітіна, Херсонське статистичне відділення позбулося своїх найстаріших і найактивніших членів. Наприкінці 1886 р. від участі у статистичних дослідженнях були усунуті та віддані на два роки під гласний нагляд поліції Ф.О.Василевський, А.М.Грабенко і О.О.Русов. У 1888 р. до Варшави, очевидно, під впливом згаданих обставин, від'їхав О.О.Браунер, а в 1889 р. місцева адміністрація змусила подружжя Василевських і Русових залишити межі Херсонської губернії. Адміністративні утиски певним чином вплинули на динамічність роботи відділення, проте підпорядкувати адміністрації статистичні дослідження не вдалося.

Протягом 1870 – 1880-х років у Херсонській губернії було закладено міцні підвалини для розвитку земської статистичної служби. Вона перетворилася на постійну, самостійну і повноправну організацію в земському господарстві, а земські статистики оформилися у невелику, але надзвичайно важливу групу земської інтелігенції. Досліджуваний період був позначений найвищим творчим злетом земської статистики в губернії, коли статистики самі визначали шляхи та напрямки своїх досліджень. Незважаючи на складні зовнішні умови, співробітники служби спромоглися налагодити плідну роботу з вивчення краю. Подальше вивчення діяльності земських статистиків, їх творчих здобутків є важливою передумовою для створення об'єктивної картини історичного розвитку Південної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бакуменко О.О. Історія земства в регіональних дослідженнях порадянського періоду // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип.8. – К.,1999. – С.417-421.
2. Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон, 1890.
3. Сінкевич І.Ю. Етнічна ситуація в Херсонській губернії в дослідженнях херсонських статистиків (др. пол.ХІХст.) // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук.доп.Міжнарод. науково-метод.конф.(21-24 травня 1997р.). – Ч.2. – Херсон,1997. – С.153-155.
4. Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування ХІХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VII. – Запоріжжя,1999. – С.154-159.

5. Систематический свод указаний и распоряжений Правительства по земским, судебным (мировым), городским и сельским (крестьянским) учреждениям / Сост.Д.Н.Никитин. – Т.1. – Херсон,1878.
6. О необходимости собирания статистических данных // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1873. – №7. – С.5-15.
7. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865 – 1888 гг. – Т.1. – Одесса,1888.
8. Русские ведомости. – 1873. – №223.
9. О статистике // СХЗ. – 1874. – №5. – С.69-73.
10. Обсуждение проекта сметы на 1877 год // СХЗ. – 1877. – №6. – С.349-356.
11. Русова С. Мої спомини (1879 – 1915) // За сто літ. – К.,1928. – Кн.3. – С.147-205.
12. Протоколы заседаний Херсонской губернской статистической комиссии. – Б.м.,б.г. – 265с.
13. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т.1. Одесский уезд. – Херсон, 1883; Т.2.Елисаветградский уезд. – Херсон, 1886; Т.3.Александрийский уезд. – Херсон, 1888; Т.4.Тираспольский уезд. – Херсон, 1889; Т.5.Ананьевский уезд. – Херсон, 1889; Т.6. – Херсонский уезд. – Херсон, 1890; Результаты подворной переписи Елисаветградского уезда 1883 – 1885гг. – Херсон,1886; Результаты подворной переписи Александрийского уезда 1885 – 1886гг. – Херсон, 1886; Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886 – 1887гг. – Херсон, 1889; Местечко Курисово-Покровское (Балай Тож): Статистическое описание поселения. – Одесса, 1883; Евгеньевская волость Тираспольского уезда Херсонской губернии: Статистико-экономическое описание волости. – Херсон, 1888.
14. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т.2. – С.128; Т.3. – С.119; Т.6. – С.132-133.
15. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. – М.,1891.
16. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). ф.5, оп.1, спр.4.
17. Русов А.А. Областное начало в земской статистике // Степ: Херсонський белетристичний збірник. – СПб., 1886. – С.351-391.
18. Протоколы совещания представителей Херсонского земства, статистиков и агрономических смотрителей в июне 1891 года // СХЗ. – 1891. – №7. – С.46-89.
19. Борисов Н.О мерах против пожаров // СХЗ. – 1887. – №6. – С.1-10.
20. Борисов Н. Земское добровольное страхование в Херсонской губернии (1867 – 1886 гг.) // СХЗ. – 1889. – №1. – С.6-11.
21. Протоколы съезда земских статистиков при Херсонской губернской земской управе // СХЗ. – 1887. – №6. – С.45-56.
22. Русов А.А. Осада и взятие Очакова (1788) // Киевская старина. – 1888. – №12. – С.543-598.
23. Браунер А. Столетний юбилей взятия крепости Очакова (6-го декабря 1788г. – 1888г.) // СХЗ. – 1889. – №1. – С.18-31.
24. Краткийстатистико-экономический отчет по Херсонской губернии за 1887 год и за истекшую зиму // СХЗ. – 1888. – №6. – С.29-81.
25. Местечко Дмитровка: Опыт историко-статистического и этнографического описания. – Херсон,1890.
26. Шербина Ф.А. Статистика: Історія статистики і статистичних установ. – Вип.1. – Прага,1925.
27. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол.Ол.Русова. – Львів,1938.
28. Рябінін-Склярєвський О.О. З революційного українського руху 1870 – 80-х рр. Єлисаветградський гурток // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.112-123.
29. Науменко В.П. Александр Александрович Русов и его общественная литературно-научная работа на Украине и для Украины // Украинская жизнь. – 1916. – №3. – С.14-31.
30. Державний архів Одеської області. ф.5, оп.1, спр.1759.

ДОДАТКИ

№ 1

1886 р., вересня 20 . – Донесення заступника начальника Херсонського губернского жандармського управління тимчасовому одеському генерал -губернатору Х.Х.Роопу про результати нагляду за земськими статистиками під час опису Тираспольського повіту

Секретно

Господину Временному Одесскому Генерал-Губернатору

Вследствие личного приказания Вашего Высокопревосходительства имею честь представить имеющиеся у меня сведения по наблюдению за лицами, назначенными

Херсонскою губернскою земскою управою для описания в статистическом отношении Тираспольского уезда.

Всего прибывших статистиков 13 человек, а именно: Александр Александрович Браунер, Феофан Александрович Василевский, Андрей Михайлович Грабенко, Николай Иванович Борисов, Николай Павлович Казанский, Антон Самуилович Бориневич, Николай Петрович Любов, Степан Иванович Лоначевский, Лев Васильевич Падалка, Борис Дмитриевич Гринченко, Альфонс Францевич Окушко, Болеслав Юлианович Трояновский и Василий Константинович Бошняк.

Вскоре по прибытии названных лиц в Тираспольский уезд мною получено было предписание Начальника Управления учредить негласный надзор за прапорщиком, состоящим в запасе армии, Болеславом Трояновским, Николаем Любовым и Николаем Борисовым и негласное наблюдение за всеми остальными.

Из числа поименованных статистиков, Николай Павлович Казанский привлекался несколько раз в качестве свидетеля по политическим делам, а 18 мая сего года допрошен был мною в присутствии Прокурора Одесского Окружного суда по требованию Одесского Жандармского Управления в качестве свидетеля по делу Турского. Все остальные, хотя ни в чем предосудительном не замечены, но, тем не менее, ведут себя крайне странно и все отъявленные хохломаны.

По окончании работ в Тираспольском уезде все поименованные лица переезжают в Ананьевский уезд для таких же статистических работ. Учредить за ними строгое и непрерывное наблюдение, как я имел честь докладывать Вашему Высокопревосходительству, не представляется возможным, так как они постоянно меняют свое местопребывание, разъезжая по уезду и останавливаются то у арендаторов, а то просто в крестьянских хатах на самое короткое время и не более нескольких суток.

Полковник /подпись/

ДАОО, ф.5, оп.1, спр.1759, арк.2-3зв.

№2

1888 р., листопада 29. – Звернення начальника Херсонського губернського жандармського управління В.Ф.Томпофольського до тимчасового одеського генерал-губернатора Х.Х.Роопа про необхідність усунення піднаглядних осіб від занять земською статистикою в Херсонській губернії

Секретно

Господину Временному Одесскому Генерал-Губернатору

В будущем декабре месяце оканчивается срок гласного надзора полиции, учрежденного за привлекавшимися к дознанию о преступных кружках в г.Елисаветграде и проживающими в настоящее время в г.Херсоне коллежским ассесором А.А.Русовым, фейерверкером запаса армии Ф.А.Василевским и крестьянином А.М.Грабенко, из которых первый, до учреждения надзора, был секретарем Губернской Земской Управы, а остальные – статистиками. После учреждения за ними надзора, они были, будто бы, удалены от службы в земстве, но на самом деле продолжают служить и теперь, только негласным образом.

Все эти лица ждут только освобождения от надзора, чтобы служить в земстве открыто, и, наверное, сейчас же начнутся усиленные ходатайства о том, чтобы Русов был опять секретарем Губернской Земской Управы, что было бы весьма нежелательно, так как имея в здешней местности обширное знакомство и связи с земскими деятелями и, пользуясь особым расположением Председателя Губернской Земской Управы Никитина, он оказывает протекцию разным сомнительным лицам и в должности секретаря управы будет иметь полную возможность привлечь незаметным образом в губернию массу неблагонадежных лиц, в чем усердными его помощниками будут Василевский и Грабенко.

В доказательство справедливости этого можно привести то, что и теперь уже, благодаря Русову, есть в губернии немало лиц сомнительных и неблагонадежных в политическом отношении, из которых почти исключительно состоит сформированное им статистическое бюро.

Представляя о вышеизложенном на усмотрение Вашего Высокопревосходительства, имею честь покорнейше просить воспретить Русову, Василевскому и Грабенко проживать в Херсонской и смежных с нею губерниях, как людям положительно вредным по своему влиянию в здешней местности, причем считаю долгом присовокупить, что из них особенно вредным представляется Русов.

Полковник/подпись/

ДАОО, ф.5, оп. 1, спр.1759, арк.24-25.

№3

1888 р., грудня 23 . – Звернення херсонського губернатора О.С.Ерделі до тимчасового одеського генерал-губернатора Х.Х.Роопа з приводу недопущення «політично неблагонадійних» осіб до занять статистикою

Совершенно секретно

Господину Одесскому Генерал-Губернатору

Сведения, изложенные в предложении Вашего Высокопревосходительства сего декабря за №1654 о том, будто бы устранившиеся от службы в Херсонской Губернской Земской Управе, состоящие под гласным надзором полиции кол. асс. Русов, фейерверкер Василевский и крестьянин Грабенко до сего времени занимаются негласно в Статистическом Отделении Управы и что из них Русов, по окончании срока надзора, рассчитывает занять должность секретаря управы, были гораздо ранее получения означенного предложения, сообщены мне лично Начальником Херсонского Губернского Жандармского Управления, но, по сообщению этому, я, однако, не считал тогда возможным сделать какое-либо решающее распоряжение, так как данных в подтверждение этих сведений и даже источника, из которого они исходят, Полковник Томпофольский мне не указал. Придавая однако особенную важность сим сведениям, я счел нужным, тотчас же принять возможные меры к разъяснению их и, с этой целью, как вернейшее по мнению моему средство, избрал, между прочим, личную свою беседу с Председателем и членами Земской Управы, направляя, при удобном случае, разговор к намеченному предмету и стараясь вызвать их на откровенность. Но из полученных мною таким путем объяснений, в справедливости которых я не имею оснований сомневаться, оказалось, что дела Статистического Отделения Управы, после устранения от заведывания ими Русова, поручены ею статистику Браунеру, в распоряжение которого и отпускается, определенная Губернским земским собранием, сумма на содержание заведующего отделением, его сотрудников и на другие потребности по отделению; но в числе сотрудников, избираемых Браунером и занимающихся обыкновенно в отделении при управе, никого из упомянутых поднадзорных никогда замечено не было. Если же и допустить возможность обращения Браунера или его сотрудников за советом к Русову, Василевскому или Грабенко, как специалистам статистического дела и в особенности к первому из них, как весьма опытному, то подобные советы, если бы и действительно имели место, могли происходить без ведома Земской Управы. Что же касается указания на то, что Русов, по окончании над ним срока полицейского надзора, рассчитывает занять должность секретаря Губернской Земской Управы, то Председатель и члены последней решительно отвергают существование между ними такого предположения, в чем, по мнению моему, нельзя сомневаться, в виду благонамеренности этих лиц и особенной преданности правительству, известного своею добросовестностью и честностью, Председателя Управы Никитина. Впрочем назначение это, ни в каком случае не могло бы состояться без моего согласия, а я бы, конечно, такового не изъявил.

Сопоставляя изложенные обстоятельства с полученным ныне мною донесением Херсонского Полицмейстера о том, что Русов, Василевский и Грабенко за время состояния их под надзором полиции, ни в чем предосудительном не замечены и что, по мнению его, в продолжении за ними гласного надзора полиции не представляется надобности, я и с своей стороны продолжение этого надзора не считаю необходимым. Имея однако в виду, что жена Русова, насколько мне известно, не исправима в тех идеях своих, за которые подчинена надзору полиции еще до замужества и которые навлекли подозрение и на ее мужа, хотя, по-видимому, он и не сочувствует им и что они оба, как люди хлебосольные,

всегда окружены посетителями, которые и составляют главную причину распространения об Русовых различных слухов, не исключая и существующих по отношению к Губернской Земской Управе, я полагал бы, в устранение компрометирующих последнюю подозрений, предложить Русовым избрать местожительством другой пункт, хотя бы и в Херсонской губернии.

Губернатор /подпись/

ДАОО, ф. 5, оп.1, спр.1759, арк.29-30зв.